

Куаналиева Гүлдана

**ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН
ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Куаналиева Гүлдана

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА
В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ**

Kuanaliev Guldana

SOME ISSUES OF HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

УДК: 347.343.5

Статья посвящена некоторым вопросам обеспечения прав личности в уголовном судопроизводстве. Кроме того, дается анализ различных взглядов ученых на данную проблему.

Article is devoted some questions of maintenance of the rights of the person in criminal legal proceedings. Besides, the analysis of different views of the given problem is given.

Қылмыстық іс жүргізуге қатысатын кез келген қатысушы азамат оның іс жүргізу жағдайына қарамастан, мемлекеттің тарапынан өзінің абыройын тану және қорғауға қатысты конституциялық құқықты иеленетін адам-тұлға болып табылады. Дәл осы абырой иелену қылмыстық іс жүргізуге қатысушыға тұлға ретінде қараудағы қарым-қатынасты алдын ала анықтайтындықтан, бұл ретте мұның астарында не жатқанын нақтылап алған жөн.

Әдетте «абырой» ұғымымен адамның өзі үшін маңызды болып табылатын адамгершілік және зияткерлік қасиеттерді иелену фактісін түйсіну байланыстырылады. Сонымен қатар абырой дегенде парасаттылық, моральдік ұстанымдар, білім деңгейі, лайықты өмір сүру және т.б., адамның қоғамдағы беделін анықтайтын объективті қасиеттерінің жиынтығы түсініледі.

Яғни, абырой ұғымында өз жиынтығында біртұтас қалыпты түзетін объективті және субъективті сәттер ерекшеленеді. Объективті сәт келесі аспектілермен сипатталады: 1) адамдық абырой, нақты қасиеттер мен ерекшеліктерге қарамастан жалпы адамның құндылығы; 2) жеке абырой жағымды рухани және дене қасиеттерін иеленудегі нақты индивидтің құндылығы ретінде; 3) белгілі бір әлеуметтік қауымдастық, топқа тиесілілікке байланысты абырой – ғалымның абыройы, ұлттық абырой, әйелдің абыройы және т.б.. Абыройдың субъективті сәті индивидтің жалпы адам, нақты тұлға, белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі ретінде өзінің құндылығын сезінуде көрініс табады. Дәл осы адам абыройының идеясын ұстану адамды жоғары құндылық ретінде тануға әкеліп соқтырады, бұл ұстаным қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Конституциясының 17-бабы, 1-тармағында бекіп те

үлгерген. Онда: «Адамның қадір-қасиетіне қол сұғылмайды» деп көрсетілген [1, 9 б.].

Адамды бойындағы абыройдан айыру мүмкін емес дүние. Сондықтан, абыройды түсіру, абыройды қорғау туралы айту аса анық болмас. Абырой емес, абырой сезімі қол сұғушылық объектісі болып табылады. Жеке абырой сезіміне қол сұғушылық – жәбірленушінің тарапына бағытталған және тұлғаның құндылығын елемейтін белсенді әрекеттерден көрініс табатын, адамға деген ашық сыйламау акциясы ретінде қабылдаған жөн.

Мемлекеттің тұлғаға, оның абыройына, мүдделеріне, құқықтарына қатысты қарым-қатынасы қылмыстық іс жүргізуде аса маңызды мағынаға ие болады. Ол бір жағынан, қылмыстық іс жүргізудің сипаты мен мазмұны тұлғаның мемлекеттегі орнына байланысты болатындығында жатқан сияқты. Екінші жағынан – қылмыстық іс жүргізуді құру, тұлғаның мемлекеттегі құқықтары мен орнына көп ықпал етеді. Сондықтан да, қылмыстық іс жүргізудің жоғары саяси мағынаға ие болатындығы белгілі болып табылады. Тұлғаның құқықтық іс жүргізудегі орны қолданыстағы саяси режимнің сынама тасы ретінде негізделген түрде қарастырылады.

Тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету туралы айта отырып, біз оның мүдделерін қамтамасыз етуді, яғни тұлғаның түйсінетін, оның қызметінің міндеттерін қоюды білдіретін қажеттіліктерді қозғаймыз. Қылмыстық іс жүргізудегі тұлғаның мүдделері қоғамдық немесе жеке сипатқа ие болуы ықтимал. Қоғамдық мүдде жеке тұлғаның жалпы қоғамның мүдделеріне қарым-қатынасынан көрініс береді, оны бүкіл қоғамның игілігі үшін, өзгеше емес, дәл солай әрекет етуге итермелейді. Қылмыстық іс жүргізудегі жеке мүдде жекелеген тұлғаның басқа адамдар мен мемлекеттік билік органдарының оның жеке өміріне араласуынан қорғаныс қажеттілігін көрсетеді [2, 16-17 б.]. Дәл осы жеке мүдде белгілі бір қылмыстық сот өндірісіне қатысушылардың жекелеген-анықталған тұлға ретінде қарым-қатынас жасау қажеттілігіне байланысты болып келеді.

Біздің қылмыстық іс жүргізу теориясында осы жуырға дейін ұстанымға айналып кеткен пікір басымдылыққа жетті, бұл ретте жеке және

қоғамдық мүдделерді бір мезгілде қанағаттандыруға талпынған жөн, бұл ретте таңдау қажеттілігі туындаған жағдайда олардың арасында даусыз соңғыға басымдылық берілуі тиіс. Осындай позиция қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамада, сондай-ақ оны қолдану тәжірибесінде де тікелей көрініс тапқан болатын. Жалпы ереже бойынша, жеке мүдделер қанағаттандыруға тұрарлық болып танылған, сондықтан да қылмыстық іс жүргізу заңында олар қоғамдық мүдделерге сәйкес келсе немесе оларға қайшы келетін қандай жағдайда да кепілдендірілетін субъективтік құқықтар түрінде бекітіліп отырған. Өзге де жеке мүдделер заңмен танылмаған болатын және тиісінше, мемлекеттің тарапынан ешқандай қорғаныспен қамтамасыз етілмеген.

Заң әдебиеттерінде мысалы, келесідей түсініктер берілген: «Сот өндірісі тапсырмаларына сәйкес келетін айыпталушы мүдделерінің заңдылығында күмән жоқ. Осы тапсырмадан айырмашылықтар мүдделер заңдылығының белгісі оларды қоғамдық мүддеге зиян келтірмей қанағаттандыру мүмкіндігі болып табылады».

Осы ереже жалпы құқық теориясында қалыптасқан қоғамдық және жеке мүдделердің арасында қайшылықтар туындағанда «қоғамдық мүдделердің заңды басымдылығы» қолданылуы туралы түсінікпен алдын ала анықталған [3, 56 б.]. Бұл кезде осыған ұқсас ойларда қоғамдық мүдделер дегенде мемлекеттік мүдделер түсіндірілетінін ескерген жөн.

Қолданыстағы – соңғы кездері енгізілген демократиялық сипаттағы бірқатар түзетулері бар қылмыстық іс жүргізу қалыптасқан мемлекет үшін келесідей сипаттама әбден сәйкес келеді: «Жеке бостандық пен мемлекеттің араласу салалары арасындағы кез келген шекара жойылады; мемлекет үшін маңызды нәрсеге индивидум үшін қажетті құрбандыққа шалынады» [4, 71 б.]. Бірақ, ол бұрыннан қалыптасқан полицейлік мемлекеттің анықтамасы болып табылады. Ол–оның басқа тұрғысынан – тоталитарлық болып табылады.

Философ-публицист А. Ахутин келесіні жігі байқаған: «Тоталитаризм рухы бәрінен де «монолитті бірлік» деген сөзбен жақсы беріледі. Тоталитарлық биліктің басты мақсаты — азаматтарды идеология халық деп атайтын біртектес құқықсыз бұқараға айналдыру болып табылады. Халықтың атынан, «халық қалауын» орындау арқылы не болса содан бас сауғалауға, ақтап алуға болады. Халық мүдделерінің жалауын жамылып, көбінесе түсініксіз, қарама-қайшылыққа толы шешімдер ақталып келген дей отырып, А. Д. Бойков төтесінен түскен. «Халық» атты жинақтауыш ұғымның астында адам орманның тасасында қалатын ағаш тәрізді көрінбей қалып отырған.

Ғалымдармен қатар, практик заңгерлер де мемлекеттік билік органдары мен құқық қорғау ведомстволарының ұстанымдарына байланысты

тез өзгеріп, ауысып отыратын құқық қолдану тәжірибесінің жалпы күйі мен қылмыстық сот өндірісінің мінсіздігіне назар аударған болатын. Бұл бүкіл қылмыстық іс жүргізу жүйесінің мемлекеттік-саяси мүддені қанағаттандыруға бейімделгендіктен болуы ықтимал. Оның негізінде басым бұқаралық негіз жатыр.

Анығында, мемлекет қылмыстық іс жүргізу барысында ұсынатын қоғамдық мүдделердің іске асырылуы бұқаралық ұстанымы болып табылады. Ол қоғамның қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік құқық қорғау органдарының жауапкершілігі мен олардың әрбір қылмыс жағдайында қылмыстық істер қозғауға әрекет ету, айыптыларды анықтау және жазалауда заңмен қарастырылған барлық амалдарды қабылдауды көрсетеді. Бейнелі тілмен айтсақ, дәстүрлі түсінікте бұқаралық ұстанымының негізі қолданыстағы қазақстандық қылмыстық іс жүргізуді жайлаған (алқа сотындағы өндірістен басқа) қылмыстық жауапкершіліктің қайтарымсыздығын талап ету болып табылады.

«Қандай да бір тұлғалардың айыптылығы немесе айыпсыздығының я болмаса қандай да бір өзге жағдайларда белгілеу емес, қылмыскерлерге мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын дұрыс қолдану барысында қылмыстық сот өндірісін тағайындау». Осындай аса бірбеткей пайымдау іс жүргізудің демократиялық негіздеріне арналған зерттеулер нәтижелеріне негізделетіні белгілі.

Осыған байланысты қылмыстық іс жүргізудің ғылымы мен тәжірибесінде қылмыстық сот өндірісіне қылмыстылықпен күрестің өзіндік бір құралы ретінде көзқарас таралғандығы да таңғаларлық жайт емес.

Қылмыстық іс жүргізуде бұқаралық негізді күшейту күштеу мен озбырлықты ту еткен және тұлғаны басуға, төмендетуге бейім тоталитарлық жүйенің ажырамас төлтанбасы болып табылған. Аталмыш құбылыстың түп-тамыры байырғы мемлекеттіліктің саясаты мен идеологиясына терең дендеп еніп кеткен, ол мемлекет пен тұлғаның арасындағы қарым-қатынастың жалпы күйімен тығыз байланыста. Мемлекет алға тартқан биік мақсаттар жекелеген адамның тұлғасына тікелей қатысы бар қандай да бір құрбандықтарға бару қажеттілігін алға тартып, мәжбүрлеп отырған. Көп құрбандықтардың арасында қылмыстық іс жүргізуді ізгіліктендіру де орын тепті. Аталмыш мәселенің тарихы жеткілікті түрде зерттеліп, сипатталған [5, 85 б.].

1968 ж. М. С. Строговичтің «Қылмыстық іс жүргізу курсының» бірінші томының басылымына қатысты белгілі мысалды еске түсіргені жеткілікті, бұл жағдайда кітап тиражын дайындап болғаннан кейін авторды идеологиялық мәшине барлық 13 000 даналық тираждағы бетті ауыстырып, қылмыстық іс жүргізу заңнамасындағы ұстаным ретінде кінәлі емес деп тануды қосу ұсынысынан бас тартуға мәжбүрлеген.

Әлбетте, қолданыстағы қылмыстық іс жүргізудің барлық ережелерінен жаппай бас тарту жаза басқандық болар еді – олардың көпшілігінде пайдалы және рационалды дүние көп қамтылған. Бірақ, тұтас алғанда, концептуалдық деңгейде өзгеше қылмыстық іс жүргізу құқықтық мемлекеттің талаптарына сәйкес келмейді және бұл жайт ең алдымен айыпты ретінде де, жәбірленуші ретінде де тұлғаның, сонымен қатар сот өндірісінің басқа да қатысушыларының құқықтық қорғалуына қатысты болып келеді.

Қылмыстық іс жүргізуде дәл осы тұлғаны бірінші кезекте қорғау идеялары өзінің әлеуметтік мақсаты бойынша мемлекеттік жазалау органдарының озбырлығынан тұлғаның кепілі болып табылатын қорғаныс типтес сапалық тұрғыдан басқа қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асыру бағытында қылмыстық іс жүргізу заңының қайта құрылуын ұсынатын қылмыстық іс жүргізу заңының жаңа тұжырымының негізіне енді.

Қылмыстық сот өндірісіне түрлі қатысушылардың мүдделеріндегі қоғамдық және жеке негіздің арақатынасы біркәнді болып келмейді. Тергеуші, анықтаушы, прокурор, судья және мемлекеттік-билік өкілеттігі берілген қылмыстық сот өндірісіне өзге де қатысушылар өзінің іс жүргізу қызметінде қылмыстық сот өндірісінің міндеттері мен мақсаттары анықталған қоғам және мемлекеттің мүдделерін үнемі басшылыққа алып отыруы тиіс. Тіпті қылмыстық сот өндірісіне қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз еткен жағдайда аталмыш лауазымды тұлғалар қылмыстық іс жүргізуде жеке мүдделер иелері болып табылмайды, олардың алдында бұқаралық-құқықтық міндеттерді атқарады. Олар жеке мүддеге қол жеткізуді қадағалай алмайды, өйткені іс нәтижесінде олардың жеке, тікелей немесе жанама мүдделілігі анықталған жағдайда олар шеттетуге жатады (ҚР ҚІЖК-нің 11-тарауы) [6, 43 б.]. Қылмыстық сот өндірісін жүзеге асыра отырып, мемлекеттік органдардың лауазымды тұлғалары жеке құқықтарды емес, оларға қылмыстарды тергеу және әділ сотты жүзеге асыру үшін сеніп тапсырылған қоғам мен мемлекеттің уәкілеттерін пайдаланады. Яғни, олардың қызметі тұлғаны қорғау және күзетудің іс жүргізу құралдарымен емес, әділ соттың іс жүргізу кепілдіктерімен қамтамасыз етіледі.

В.М. Корнуковтың пікірінше, қылмыстық іс жүргізудегі «тұлға» санаты оның іс жүргізу күйіне қарамастан, қылмыстық іс жүргізу қызметіне тартылған азаматты белгілеу үшін қолданылады [7, 47 б.]. Біздің пайымдауымызша, аталмыш пікірді өте дұрыс деп есептеуге болмайды. Онда «тұлға», дәлірек айтқанда, «тұлғаның мүдделері» деген терминнің қылмыстық іс жүргізу теориясында қылмыстық сот өндірісі органдарының лауазымды тұлғаларына қолданылмайтындығы дұрыс айтылған. Бірақ, оны жеке тұлға болып табылатын басқа да қылмыстық сот өндірісіне қатысушыларға тарату сондай-ақ негізсіз болар еді.

Біздің пайымдауымызша, сондай-ақ кәсіби қасиеттері, қызмет орнына байланысты қылмыстық сот өндірісіне тартылған азаматтарда, сонымен қатар қоғамдық парызға қатысты қылмыстық іс жүргізу қызметіне қатысушы тұлғаларда жеке мүдде болмайды. Бұл, ең алдымен, қылмыстық сот өндірісіне қатысушылар мен онда қоғамның мүдделерін ұсынатын басқа да тұлғалар (алқалы сот), сонымен қатар қылмыстық іс бойынша өндірісте септігін тигізетіндер (куәгер, маман, педагог, аудармашы). Өзінің қызметімен олар қоғамдық мүддені жүзеге асыруға септігін тигізеді, сондықтан олардың құқықтары мен міндеттері әділ соттың іс жүргізу кепілдіктерімен қамтамасыз етіледі.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы – Алматы: «Қазақстан», 2007 – 45 б.
2. Душенбиев Т.А. Интересы в уголовном судопроизводстве (по материалам Кыргызской Республики и Российской Федерации): Автореф. дисс. ... канд.юрид.наук: 12.00.09. - М., 1999. – 25 с.
3. Витрук И. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М., 1979. – 255 с.
4. Возбуждение и предварительное расследование дел о преступлениях несовершеннолетних. - Волгоград, 1982. – 288 с.
5. Головкин Л.В. Дознание и предварительное следствие в уголовном процессе Франции. - М., 1995. – 222 с.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Іс Жүргізу Кодексі. - Алматы: ЮРИСТ, 2010. – 232 б.
7. Корнуков В.М. Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве. - Саратов, 1987. – 267 с.

Рецензент: д.ю.н., профессор Арабаев Ч.И.